

1843-1931

ԱՊՐԻԼ

ԹԻԻ 4

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԶԹ ԽԵԶ-ԽԵԶԱ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՆ

ՈՂԲԵՐԳԱԿ ՔՆԱՐԻ ԵՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ ՅՈՅՍԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ա Հեղ մարտի վաղորդայինն, ամէն ազգ ուխտ ըրաւ, արձան ու կոթող կերտեց դարերուն եւ սերունդներուն կտակելով յիշատակը սարսուռին, արիւնն եւ անունը սիրոյ եւ ատելութեան սպանդներուն. ու տօներ անծանօթ զինուորին, մռայլ ու միգամած աշուններու հողերուն գիրկը յանձնած՝ առանց ծաղիկի, առանց ժպտի, առանց լուսապսակի...:

Ի զուր յաղթանակի կամարներ կանգնեցան... յաղթական ու պարտուած միապին ինկան ու իրենց շուրթին վրայ սառած ատելութիւնը նշմարեցինք... Ոչ ոք, ոչ մէկ ազգ յաղթանակի լիապատար ըմբոշինումն ունեցաւ. եւ ոչ գերագոյն ճիգեր եւ հնարքներ բաւեցին սրտերու մորմոքն ու հոգիներու սուգը մոռցնել կամ կիսամեռ ու վիճաւոր սրտերն եւ անդամները բուժել: Խաղաղութեան ակնկալութիւնն անգամ հոգեկան մեծագոյն տուայտանքը դարձած է

մարդկութեան... ու դեռ կ'անագանէ ան. եւ մինչեւ երբ... եւ մինչեւ երբ մարդկութեանը առանց հաշտութեան, առանց համբոյրի:

Ու Հայութիւնը, միշտ եղակւան, արեւելքի դրախտներուն զգլխից ծաղիկը, ինչպէս վերապրումովը իր հինաւուրց յուշերուն՝ Տերնտեսի հուրին ու վարդավառի ջուրերուն, Նաւասարդեան ամենաբեր տօներուն՝ այսօր ալ գերահրաշօրէն եղական ու անմահ կը մնայ:

Կողոպտուած իր փառքերէն ու թագէն, զրկուած ազատութեան շունչէն, եւ սակայն ամէն սահմանի վրայ ամէն ազգի կողքին ամփոփած իր քաջերը՝ կռուեցաւ յանուն մարդկութեան, յանուն քաղաքակրթութեան եւ կրօնքի. ու այսպէս ամէն ազգի մասնակից ու հաւասար՝ ամէն ազգ գերազանց եղաւ ան իր զոհերուն քաջութեան եւ թիւին մէջ՝ իր փոքր ածուի հա-

10

ԲԱԶՄ. ԱՊՐԻԼ, 1931

մեմատուկեամբ. գերազանց այն գաղափարականներով որոնց չհասաւ ո՛չ մէկ ազգի ծրագիր, ո՛չ մէկ ցեղի յաղթանակ:

Եւ մեր բանականներն եւ ժողովուրդը նոյն արեան ծովէն անցան ինչպէս տամսեւինգ դար առաջ իրենց նախնիները, ու մենք ալ մեր օրին կրնանք կրկնել ողբերգը զոր յօրինեց սուրբ Եղիշէն «Որպէս յայսմ ժամանակի տեսաք աջօք մերովք, զի զնոյն նահատակութիւն նահատակեցաւ եւ աշխարհս Հայոց»:

Մեր նահատակներուն զոհարանները գաւրունի արեւով վառեցան, ապրիլի զեփիւռն հրահրեց զանոնք ու իրենց աճիւնէն մաշիսի վարդեր բռնկեցան:

Մեր տօնին կարապետը ապրիլի զեփիւռն է որ պիտի անցնի մայիսի մեր արեւոտ վարդերուն գիրկը հին ու նոր վարդաններն ողբերգելու՝ դիւցազնօրէն սակայն:

Ինչպիսի՜ տօն՝ յիշատակի մը որ աշխարհի առջեւ պարտութիւն կը թուի, եւ սակայն մեր հոգիներուն մէջ յաղթանակէ մ'աւելի սիրային, սրբազան ու աստուածային է:

Ի զուր սպասեցինք մեր պաշտելի մայրերուն, քոյրերուն, ի զուր մեր առիւծասիրտ քաջերուն, բայց եւ ո՛չ ալ պահ մը խոնարհեցանք մեր լիկններուն առջեւ. ո՛չ մէկ կամար բարձրացաւ, եւ ո՛չ շիրիմ կանգնեցինք մեր քաջերուն, եւ սակայն ամէն հոգի սրբարան ու խորան է, ամէն սիրտ սեղան է ուր նշխարները կը հանգչին մեր զինուորներուն. մեզի համար ամբողջ Հայաստան ռազմադաշտ է, ուր ինկան մեր եղբայրները ամէնքն ալ ծանօթ, ամէնքն ալ գաղափարի նահատակ:

Ապրիլեան տօնը մեզի համար մեծագոյն եւ անլուր եղեռնի յիշատակն է, յիշատակ մը որ ուրիշ սարսափելի եղեռնի մը կը զուգադիպի, եւ անոր հետ, եւ անոր քով, եւ անոր իմաստով ալ աւելի կը վերանայ, կը սրբանայ ու աստուածօրէն կ'անմահանայ մեր հոգիներուն մէջ:

Չէ՞ որ նոյն դժոխային ատելութեամբ որով մարդկութեան Փրկիչը գամեց խաչին վրայ ապառու՜ խուժանը, նոյն եւ նման մոլուցքով մեր թշնամիները թքին, մրեցին,

խոշտանգեցին ու ամէնէն սոսկալի մահերով մահացուցին մեր ցեղը, ու ամբողջ Հայաստան Գողգոթայի զոհարանը դարձաւ, եւ Հայութիւնը՝ ազնուականը ցեղերուն մէջ ամէնէն խաչապաշտը խաչապաշտներուն մէջ, զոհուեցաւ մարդկութեան, քաղաքակրթութեան, խղճի եւ կրօնքի ազատութեան դատին համար. եւ այդ գաղափարական մահը, մեր յաւերժական կենդանութեան իսկական եւ մեծագոյն յաղթանակն եղաւ. «Մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է», ինչպէս վճռած է Վարդանի հուր աչերը փակող պաշտելի Եղիշէն:

Այսպիսի էր Վարդանանց յիշատակը, նոյնպիսի եւ նորը. նոյն սերունդը, նոյն հողին վրայ, նոյն դատին համար, նոյնօրինակ աստուածացում. եւ այս մեր տառապանքը, խաչն ու մահը, երգած էր հայ ցեղի նոր մարգարէութիւն մը, Վ. Սղոմուր՝ այս օտար ափերուն վրայ, եւ մեր խաչելութեան ու ողջակէզի ճենճերումին քով չվարանեցաւ տարփողել յարութեան մեծ աւետիքը. «Հայաստան, քու Զատիկդ մօտալուտ է»:

Այդ յարութիւնը մենք իսկ ենք, բոլոր մեր մարտիրոսներուն կորովովն ու սրտով, բոլոր մեր անգուսպ եւ ամենալուռ տենչով՝ ապրելու եւ վերակերտելու մեր ցեղին նուիրական ու պաշտելի տունն եւ տաճարը:

Հոս կը թողունք որ մեր քաջերու յիշատակին՝ անոնց գովքն ու սէրն երգէ գերագոյն ներշնչումով, ամենամուրբ արուեստով, սիրալուռ, գողտրիկ ու մեղմաղծ քնարով՝ Եղիշէն հոգեխօսիկ, հայ մարտիրոսագիրը անմահ, աղու, մեղու, սուրբ եւ պաշտելի Եղիշէն:

*
* *

Եղիշէն, արժանապէս փառաւորուած ու պաշտուած 1500 տարիներէ ի վեր, ամբողջ ազգէն, ժողովուրդէն ու հեղինակներէն, ներշնչման աղբիւր դարձած Շնորհալի եւ նմաններուն. որ հայ կեանքի ազգային ու կրօնական ամենամեծ ու պատմական մարտը նուագեց՝ որքան գունագեղ

ու տխրանոյշ երգով նոյնքան եւ աստուածայնօրէն խրոխտ եւ աննկուն շեշտով, որ իր սիրով եւ արցունքով լացուց հայ մայրերը, իր սրտի կսկիծն ու մորմոքն երգելէ վերջ հեռացաւ, մեկուսացաւ ահայութեան մէջ յաւերժօրէն ողբալու եւ այդ աստուածային սուգին մէջ ապրելու, խնկանուէր ու բուրումնաւէտ կեանք մը՝ զոր հայ ժողովուրդն ու հայ Եկեղեցին լուսապսակով օծեցին ու փառաւորեցին, եւ յարգանքի ու բարեպաշտութեան խորին ներշնչումներով կարգը դասեցին Լուսաւորչի, Ներսէսի, Սահակի ու Մեսրոպի. ու Ս. Զոհին քով կրկնուեցաւ իր անունը դարերով: Եղիշէն, որ իր քնարերգական պատմութիւնը այնպիսի մաքուր, շնորհագեղ եւ անմահ ներդաշնակութեամբ եւ լեզուով շարադրեց՝ որուն ի տես եւ ի լուր ամէն հայ սիրտ կարմիր վարդան ու աստուածաշունչ Ղեւոնդ կը դառնայ. Եղիշէն՝ զոր դարերու եւ դարերու ամբողջ Հայութիւնը, իր թագաւորներով, հայրապետներով, իր սուրբերով ու ժողովուրդով՝ անխտիր, առանց սիրոյ, առանց գորովի եւ արցունքի չէ կրցած եւ չի կրնար կարդալ: Ամբողջ հայ ցեղը զայն պաշտած է իբրեւ իր աւետարանը ուր նկարագրուած է մեր հայրերուն Գողգոթան ու խաչը. եւ այդ աւետարանով է որ գիտենք ու կը զգանք սրբութիւնն ու նուիրականութիւնը մեր ցեղին, եւ այնպէս անհունօրէն եւ անպայմանօրէն կը սիրենք զայն, եւ ի հեճուկս մեր դարաւոր տառապանքին ու զոհաբերութեան՝ չափազանց արի եւ աննկուն կը դառնանք. այնքան խրոխտ եւ փառաւոր մեր հայութեամբ՝ ինչպէս մեր քրիստոնէութեամբ:

Եւ անա որքան մենք երկիւղած ու բարեպաշտ պաշտամունքով, նոյնքան եւ աւելի մեծ ատելութեան մը շունչով հայ հանրութեան եւ մամուլին կը ներկայանայ Հ. Ալիխեան Վ. Կեղծիքի եւ խաբէբայութեան լուսանկարներով Եղիշէի դէմ, հանդիսաւոր ու մեծ պատրաստութեամբ որպէս թէ յանուն բանասիրութեան եւ քննադատութեան իրեն ներելի համարուին այդ սեւ ու տխուր որակումները պաշտուած սուրբի

մը հասցէին: Իրեն համար Եղիշէն Կեղծիքի հնարիչն է, Կեղծ իր ոգեւորութիւնը, սին իր ճարտարաբանութիւնը. խանգարիչ Ե. դարու հայ մատենագրութեան ներդաշնակութեան եւ միասնականութեան... խարակ մը... որ կը սպառնար բանասիրութեան նաւի անվթար ընթացքին: Եղիշէի կեանքի աւանդալէպը լի է հակասութիւններով, անհեղեղութիւններով: Անոր պատմութեան բովանդակութիւնը թո՛հ բո՛հ մըն է, անձեւ, անկերպարան... Լեզուն անհամբաւ ի Ե. դարու... հիւսուածքը մուրացածոյ տարրնէրով անկուած մը... Եղիշէի մատենին մէջ ոչ Վարդանանց պատմութիւնն է հարազատ, եւ ոչ Հեղինակը ստուգապատում... ամբողջն է. դարու խմբագրութիւն... անձոյլ համագրութիւն մը անմիասնական տարրներու: Ամենաթոյլ մատենը, որ կայ հայ մատենագրութեան մէջ, որ չի դիմանար լուրջ քննադատութեան: Հ. Ալիխեան Եղիշէի պատմութեան մէջ կրկին խմբագրութիւններ կը զանազանէ, ուստի... երկրորդ խմբագրութիւնը պիտի ձաղուի իբրեւ խաբէբագրութիւն առաջնոյն, այսինքն 572ի «Հայոց պատերազմի» պատմութիւնը վերածուած 451-ի Վարդանանց պատերազմի պատմութեան: Լուրջ քննադատութիւնը չի կրնար գլուխ խոնարհեցնել աւանդալէպի առաջ եւ կը տեսնէ հոն վտանգը որ կը սպառնայ պատմագրութեան:

Ընդգծեալները Հ. Ալիխեանի խօսքերն են ուղղակի Եղիշէի հասցէին:

Տեսնենք թէ ինչպէս կը վարուի հայ հանրութեան մտքին ու մամուլին հետ. դարձեալ պիտի ընդգծենք իր խօսքերէն քաղուած նմոյշներ մը:

Եւ ամէնէն առաջ հեզնանքով ամբողջ ազգը *ակնածանքի եւ կանխակալ կարծիքի* զոհ կը նկատէ, ուսկից կը հետեւի որ *չսիրէ ճշմարտութիւնը լսել իրմէ (Հ. Ալիխեանէ):*

Հ. Ալիխեան կրկին կը պնդէ թէ Եղիշէն իր վերջնական ուսումնասիրութիւնը չէ գրած, եւ ասոր պատճառը՝ *հասարակութեան շատերուն կանխակալ կարծիքն է. եւ թէ բանասիրական աշխարհէն ճշմարտութիւններ լսել չէ վարժած* այդ հասա-

րակութիւնը. նախապաշարունակներով տոգորուած սրտեր են. եւ իր դէմ ելած ծայնները անզգօն են, որովհետեւ առանց Հանդէսին սպասելու ազգային հիմնաւորաց աւանդութիւնն արծազանգելու յանդգնութիւնն ունեցան ու մեղքը գործեցին ի լուր հայ ժողովրդեան: Թէ ազգը կ'ընդունի, կը հաւատայ Եղիշէի կեանքին աւանդովէ պին իր բոլոր հակասութիւններով եւ անհեղեղութիւններով, եւ թէ կատարուած բողոքը՝ յախուռն է:

Թէ Եղիշէն արծաթ է ոսկւոյ կոյտին մէջ եւ ազգը կը սքանչանայ, եւ իբր թէ նոյն իսկ քան զոսկի գեղեցիկ կը հռչակէ:

Եղիշէի հիւսուածքը խայտարղէտ, մուրացածոյ տարրներով անկուած մըն է, սակայն եւ այնպէս ազգը զայն հիանալի, ոգեւարար կը համարի:

Հ. Ալիսեան կը ծաղրածէ բանաստեղծութիւնը որպէս թէ ան՝ միայն օղբ կը ծծէ եւ կը ծծէ. որպէս թէ հարկ ըլլար բացատրել միջազգային մեծ բանաստեղծներու եւ բանաստեղծութեան արժէքը, Հովսէփոս կամ Վիրգիլիոս, Տանտէ կամ Կեօթէ. որպէս թէ չըմբռնէր ճաշակն ու յարգը մեր մատենագրութեան բանաստեղծական երկերուն՝ իբրեւ լաւագոյն եւ մեծագոյն ցուցանիշ հայ մտքին, ինչպէս Գողթան երգերը, կոմիտասեան «Անձինք»ը, Նարեկի աստուածային ողբերգութիւնը, Երզնկացի, Քուչակ եւն. որոնք պիտի մնան միշտ արժէքաւոր. մինչ խեցբեկ, հատակտոր քննադատութիւններն ու տեսութիւնները գրատուններու խորշերուն մուտ անկիւններուն պիտի դատաւարտուին:

Եւ այսքան վճիռներուն ապացոյց՝ ոչ մէկ դրական համոզիչ փաստ կը նշմարուի. եղածները խախուտ, քաշքշուած, աւելի երեւակայութեան եւ ճարտարութեան արդիւնք քան թէ իրականութիւն, ուսկից շատ լաւ կ'ըմբռնենք թէ Հ. Ալիսեանի դերն այս խնդրին մէջ փոքրիկ ամպի մը կը նմանի արեւուն դէմ՝ որուն ճառագայթներէն փութով կը շոգիանայ, կը ցնդի:

Պիտի ուզէինք հարցնել յարգելի հեղինակին թէ արդեօք բնաւ խորհե՞ր է թէ

ինչո՞ւ կեղծած ու խարդախած է Եղիշէ. ի՞նչ նպատակով. մի՞թէ հաւասարապէս գեղեցիկ եւ ազգէն պաշտուած գործ պիտի չըլլար փոխանակ իբր ականատես՝ հարիւր կամ հարիւր յիսուն տարի առաջ կատարուած մեծ դէպք մը պատմէր, որուն համար գրաւոր ու բերանացի աւանդութիւն եւ աղբիւր չէին պակսիր: Ինչո՞ւ կեղծել...

Եւ ի՞նչպէս կրցաւ կեղծել եւ անոր մէջ յաջողիլ. այդպիսի անձ մը անծանօթ պիտի չըլլար. իր ժամանակակից եկեղեցական ու աշխարհականներէն ո՞չ ոք հետաքրքրուեցաւ. ի՞նչպէս ծածուկ մնաց կեղծիքը. ի՞նչպէս ընդունուեցաւ գիրքը. ամբողջ ազգը այդքան մեծ սուտ մը ի՞նչպէս մարսեց: Հ. Ալիսեան թէ Եղիշէ զանոնք մագնիսական քունի մատնեցին: Արծրունի եւ ուրիշներ ինչո՞ւ չհետաքրքրուեցան իր մասին:

Այս ինչպիսի՜ ճարտար խարդախող մըն է որ հազար տարիներով կը ծածկէ իր կեղծիքը ոչ միայն, այլեւ կը սիրուի իր ազգէն, կը սրբանայ իր անունն եւ յիշատակը. հայ նուիրապետութիւնն ալ կուրցեր էր որ խաբէրայ մը սուրբերու կարգը կ'անցնէր: Ի՞նչպէս կեղծիք մը, ստուծիւն մը, այնքան սրբազան ներշնչման աղբիւր կը դառնայ Շնորհալիի եւ նմաններուն: Ամբողջ ազգը սիրեց եւ զմայլեցաւ գործին եւ անձին վրայ, միայն Հ. Ալիսեան գտաւ կեղծիքը, միայն ի՞նք՝ հակասութիւններ ու անհեթեթութիւններ:

Ուսկից մուրացած է ան իր գործը: Դարերով, սիրով ու արցունքով պաշտուած գիրքը, մեր մատենագրութեան ամէնէն քնարական ու ներդաշնակ գործը, մանաւանդ թէ միակը եւ անմանը իր տեսակին մէջ թո՛հ բո՛հ մըն է եղեր. հոս կրկնելու ենք թէ ճաշակի վրայ չի վիճուիր:

Հ. Ալիսեան քննադատութեան դէմ քննադատութիւն կը պահանջէ. սակայն, յարգելով հանդերձ իր անձն ու հմտութիւնը, կը տեսնեմ իր գրութիւնէն որ ամենեւին լուրջ չէ իր քննադատութիւնը. մի՞թէ բանասէրի եւ քննադատի ներելի՞ է ճամբայ ելլել, կառուցումներ ընել «կարելի է կարծել»ով «վրիպակ մ'ենթադրել կու տայ»:

բայց «ի ձեռն այլոց գրեցաւ» շատ լայն իմաստ ունի եւ չենք կրնար հոն անհրաժեշտաբար Եղիշէի պատմութեան մասին ակնարկութիւն մը տեսնել (լաւ պիտի ըլլար եթէ չենք ուզեր ըսել). «զարմանալի է որ մինչեւ Ժ. դար հայ մատենագրութեան մէջ չի յիշուիր ոչ Եղիշէի անունը եւ ոչ անոր այս պատմական երկը», մինչ վերը ինք չուզեց նկատի առնել Սեբեոսի ակնարկը. եւ յետոյ կրնայ դեռ զանի մինչեւ Թ. դար տանիլ նորէն կեղծիքը ձեռով մը բացատրել: «Պէտք է ենթադրել թէ գոյութիւն ունեցած է» ու դեռ նման ձեւեր եւ ապացոյցներ որոնց մէջ ճարտար է յարգելի Հայրը, բայց որոնք կը ցուցնեն միանգամայն հաստատուն հիմերու թերին:

Մենք ալ կրնանք ըսել օր. կարելի է կարծել որ կեղծիք մըն է Հ. Ալիսեանի մուտքը Հայաստան վերջին տարիներու ընթացքին. իր կրած նեղութիւնները անմիաժեշտօրէն Հայաստան չեն եմտադրեր, կրնար նոյները Վիեննայի մէջ ալ քաշած ըլլալ. մանաւանդ թէ Վիեննայի քաղաքական դիրքը այն տարիներուն նոյնը կարծել կու տայ. պէտք է ուրեմն եմտադրել թէ տեղական մամուլը արձանագրած ըլլայ եւ յետոյ կորսուած ըլլան ո՞ր գիտէ ինչ պատճառներով... Ահա Հ. Ալիսեանի լուրջ քննադատութեան ոճը Եղիշէն Ե. Էն Է. դար փոխադրելու ատեն:

Բայց որքան երկիւղալի է թեմեւ նմանութիւններէ կամ բաղդատութեան քաշքշուած եզրներէ նոյնութիւն կամ կախում հետեցնել. յիշե՛ք comparaison n'est pas raison. Պատմութեան մէջ անթիւ դէպքեր կան իրարու նման, եւ սակայն անջատ եւ անկախ տեղի ունեցած. օրինակներ շատ:

Հ. Ալիսեան կ'ենթադրէ (ամբողջ ըրածներն այսպէս են) թէ իրմէ զատ ոչ ոք զանազանել գիտէ Ե. դարու լեզուն՝ Է. Էն, ինչպէս ոսկին արծաթէն. ու այնպէս կը հեգնէ ամբողջ ազգն ու լեզուագէտները. եւ սակայն շատ ու մեծապէս կը սխալի Եղիշէի լեզուն Է. դարուն ընծայելով, մինչ ոսկի դարու եթէ ոչ հաւասար առաջնակարգ գործերուն՝ Եզնիկի, Մատթէի մեկ-

նութեան, բայց սակայն միշտ նոյն դաւրուն է, համապատասխան իր ժամանակի լեզուն՝ շուրջ 460, ուր արդէն սկսեց էր նուաղիլ: Ու այսպէս իր ոչ մէկ փաստը հիմ եւ կորով ունի. եթէ ներելի է դիպուածական, կամ՝ անհաստատ եւ տարտամ փաստերով հետեւանքներ հանել՝ մենք ալ կրնանք ցուցնել ծիծաղելու համար եւ չափազանցելով, ինչպէս եթէ օր. քննելով նոյն ինքն Հ. Ալիսեանի լեզուն եւ գտնելով մէջը գրաբարնակ ձեւեր՝ «արեւի լուսին տակ», «ուշն ու զուրուշը» եւն. հետեցնենք թէ ասիկա 1931ի լեզու չէ եւ չի կրնար ըլլալ, վասն զի գիտենք ընդհանուր հրատարակութիւններէն եւ մամուլէն՝ այն ձեւերն արդէն խափանուած են 1900էն կամ գէթ 1910էն վերջ. հետեւաբար Հ. Ալիսեանի 1931ի գրութեան անվերնագիր, անթուական պատուով մը պիտի դնէինք 1910էն առաջ, եւ կամ պիտի ըսէինք թէ անիկա հնդկահայոց շրջանէն ըլլալու է, քանի որ հոն 1910էն շատ վերջ ալ աշխարհաբար դեռ չէ զոռուած եւ մնացած է իր նախնական վիճակին մէջ:

Ահա իր քննադատութեան եւ փաստերուն դէմ քննադատութիւն եւ փաստ... կը հաւնի՞ ասոր: Ո՞ր լուրջ քննադատին ներելի է ըսել «Պէտք է ենթադրել թէ գոյութիւն ունեցած է», «կարելի է կարծել». եւ սակայն այս է իր ապացոյցներու բնոյթը: Ի՞նչ փաստերով կը վճռէ թէ «հնութիւնը կարդացեր ու չէ հետաքրքրուած Եղիշէի անձով». մի՞թէ անհրաժեշտաբար հարկ մը կայ ըսելու թէ չեն հետաքրքրուած. հետաքրքրուողները պարտական էին գրել. որչափ պատմական մեծ դէպքեր եղած են եւ սակայն շատ անգամ դարեր ու դարեր վերջ միայն կը լսուի անոնց արծազանգը՝ եւ այն՝ դիպուածով. Պոմպէի եւ Հերքուլանոսի դէպքը շատ խօսուն է:

Յետոյ կարելի չէ մեր եւ մեր դարու մտայնութիւնն ենթադրել հիմերուն քով. եթէ անոնք մեր օրերու լուրջ քննադատներուն պահանջները գուշակէին, ի հարկէ ուրիշ կերպով կ'աւանդէին դէպքերը:

Հ. Ալիսեան լաւ գիտէ հնախօսներու

